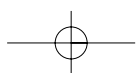
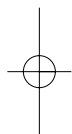

II. KVALITATÍV ÉS KVANTITATÍV ADATGYŰJTÉSI TECHNIKÁK ÖTVÖZÉSE

Bevezetés	55
Adatgyűjtési technikák egy kvalitatív-kvantitatív skálán	56
Megbízhatóság és érvényesség a szociológiában	59
Terepspecifikus jelleg és összehasonlíthatóság az antropológiában	62
Kvalitatív és kvantitatív technikák: egymásutániség és mellérendeltség	64
Az alkalmazott terepkutatás menete	66

<u>Keretes írás:</u> Mikor válasszunk kutatási kérdést, és mikor operacionalizáljunk?	60
--	----

<u>Szöveggyűjtemény:</u>	
• <i>Teresa San Román: A megérzéstől a megerősítésig: a terepmunka az antropológiában</i>	359
• <i>Alan Bryman: Kvantitatív és kvalitatív módszerek összekapcsolása</i>	371

Bevezetés

Általánosan elterjedt vélekedés, hogy kétfajta társadalomtudományos adatgyűjtési technika, illetve kétfajta kutatási hagyomány létezik: *kvalitatív* és *kvantitatív*. A szakzsargonban „puha” és „kemény” módszereknek is nevezett technikák közötti fő különbség, hogy az egyik inkább a *minőségi*, a másik pedig a *számszaki* jellemzők megragadására törekszik.

Abban is sokan egyetértenek, hogy egy kutató általában vagy az egyik, vagy a másik kutatási irányban jeleskedhet. Ezzel az állásponttal ellentétes elképzelések szerint az adatgyűjtési technikák két részre osztása természetellenes dolog. Inkább az a kérdés, hogy sok vagy kevés embert kérdezünk-e meg, illetve hogy strukturált vagy strukturálatlan adatgyűjtést folytatunk, azaz tudjuk-e előre, hogy milyen adatot gyűjtünk.

Jelen írás álláspontja az, hogy létezik ugyan kétféle kutatói és oktatási hagyomány, vannak inkább az egyik vagy a másik kutatási irány követésére szocializált társadalomkutatók, ám egy település vagy térség életének megismeréséhez a kvalitatív és kvantitatív technikák együttes alkalmazására van szükség. A helyi társadalom világa, amit egy településfejlesztési terv készítéséhez meg kell ismerünk, nem osztható fel számokra és megérzésekre, vagy „kemény” és „puha” adatokra. Éppen ezért tisztán az egyik vagy a másik kutatói hagyomány követése kevésbé célravezető. A két hagyomány ötvöztetéséhez nincs szükség különleges képességekre – mint ezt sokan feltételezik –, csupán megfelelő ismeretekre minél több adatgyűjtési technika terén.

A mai magyarországi településfejlesztési szakma, beleértve a társadalomkutató műhelyeket is, a kvantitatív, azaz számszaki szemlélet túlsúlyával küzd. Ennek a sajátos helyzetnek sokféle oka van. Jellemző például, hogy a hazai szociológusképzésben a *módszertannak* nevezett kurzusok szinte kizárólag matematikai-statisztikai tematikát követnek. Az is megfigyelhető, hogy a településtervezési folyamatban az államszocializmus ideje óta a mérnöki, műszaki megközelítéseknek magasabb a presztízse. Jelen fejezet ezért – szemléletformáló céllal – elsősorban a tisztán kvantitatív megközelítések buktatóira és a kombinált technikák előnyeire hívja fel a figyelmet. Terjedelmi okok miatt a hazánkban nem túl elterjedt kvalitatív és a kombinált technikák gyengéit nem, vagy csak kevésbé részletesen mutatjuk be. Felhívjuk ugyanakkor még egyszer az olvasó figyelmét, hogy a számszaki megközelítések egyoldalú kritikája ellenére jelen írás a kvalitatív és kvantitatív módszerek kiegyensúlyozott használatára buzdít, és azt az elvet vallja, hogy egyik adatgyűjtési technika sem „jobb” vagy „rosszabb”, mint a másik.

Jelen fejezetnek nem célja, hogy az adatgyűjtési technikák vagy az érvényesség/megbízhatóság kérdéseit a maga teljességében világítsa meg, hanem egy leegyszerűsített képet kíván adni gyakorló szakemberek kezébe, akik ezekkel az

56 TELEPÜLÉSKUTATÁS

alapismeretekkel felvértezve felkészültebben vállalkozhatnak a helyi társadalom megismerését szolgáló kutatások megtervezésére.

A szöveggyűjteménybe válogatott két szöveg ugyancsak a kutatások elméleti megalapozását célozza. Az egyik szöveg, *Teresa San Román* tollából, a kulturális antropológia, a másik, *Alan Bryman* könyvének részlete pedig a szociológia szemszögéből világítja meg, miért fontos a kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözése. A szövegek először jelennek meg magyarul, és reméljük, hogy a témában járatos kollegáknak is újszerű olvasmányt jelentenek. Végül, a téma iránt elmélyültebb érdeklődést mutató szakemberek figyelmébe a kötet végén, az ajánlott irodalmak között néhány, a miénkhez hasonló szemlélettel írt, de jelen összefoglalónál jóval alaposabb módszertani kötetet ismertetünk és ajánlunk röviden.

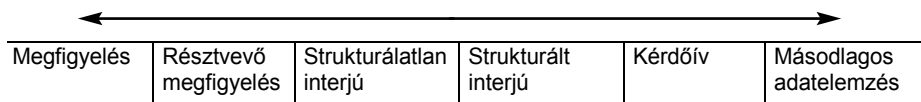
Adatgyűjtési technikák egy kvalitatív-kvantitatív skálán

Jelen fejezetben a helyi társadalom megismeréséhez használható adatgyűjtési technikákat tekintjük át. A különböző módszereket kvalitatívabb vagy kvantitatívabb jellegűnek tekintjük a következő négy szempont szerint:

1. Strukturált vagy strukturálatlan-e az adatgyűjtés, azaz definiáljuk-e, hogy milyen adatot, információt gyűjtünk?
2. Hány alanyt (hány embert) lehet az adott technikával megkeresni, sok vagy kevés megkérdezettől lesz adatunk?
3. Terepspecifikus, azaz csak helyi kontextusban érthető vagy összehasonlítható jellegű eredményekre jutunk-e?
4. Maga a kutató mennyire van közel a terephez, illetve távol a tereptől?

Egy kutatás annál kvalitatívabb jellegű, minél inkább strukturálatlan, terephez igazodó módon kérdez rá a helyben fontos dolgokra, és ezt a kutatást maga a kutató végzi, ami be is határolja a megkereshető adatközlők körét. (A kvantitatív adatgyűjtés ennek az ellentéte.) Ez a megközelítés szociológiai és antropológiai szemléletet ötvöz: jellemzően a szociológiában inkább az első kettő, az antropológiában a második két szempont jelentőségét szokták hangsúlyozni.

Meglátásom szerint a különböző adatgyűjtési technikák egy folytonos skálán helyezhetők el.

2.1. ábra. Adatgyűjtési technikák egy kvalitatív-kvantitatív skálán

A különböző társadalomtudományos adatgyűjtési technikák egytől-egyig „fiatal” módszerek, leírásuk, definiálásuk és módszeres alkalmazásuk alig százéves múlt-ra tekint vissza. Természetesen száz, kétszáz és sok száz esztendővel ezelőtt is voltak olyan emberek, akik megfigyeléseket tettek egy-egy kultúráról vagy társadalomról. Ezek a minden különösebb módszertan nélkül készült megfigyelések sokszor nagyon fontos információkat hordoztak, és nem egy megfigyelési eredményt, híradást azóta is forrásmunkaként kezel a szociológia vagy az antropológia. Idézzük fel néhány utazó tudósítását: „*Mezítelenül járnak kelnek, úgy, ahogy Isten megteremtette őket*” – írja le első benyomásait Kolumbusz Amerika őslakóiról. „*Fegyvert egyáltalán nem bordanak magukkal, nem is ismerik azokat. Megmutattam nekik a kardokat, és minthogy tudatlanságból az élüknél fogták meg, meg is vágták magukat.*”¹

Kétségtelen, hogy a híradások széles érdeklődésre tarthattak számot, és forrásértékűek lehetnek több kutató számára is. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ezek a tudósítások nem törekedtek módszeres adatgyűjtésre.

A résztvevő megfigyelés ehhez képest számos megkötést tartalmaz. Ilyen például, hogy a kutató törekedjék az egyidejű kívül- és belülállásra, azaz a helyi társadalom tagjaként megélni az eseményeket, és közben kívülállóként rászóráldkozni a helyi szokások nem magától értetődő jellegére. További megkötés, hogy a kutató igyekezzen kifejezetten hosszú időt tölteni a terepen, tekintse a terepet egy „felfedezendő” világnak, tulajdonítson kisebb jelentőséget az előzetes információknak. A megkötések ellenére a résztvevő megfigyelés meglehetősen kvalitatív adatgyűjtési technika marad: az információgyűjtés alapvetően strukturálatlan, jellemzően nem csak a kutatási eredmények, de még a kutatási kérdések is a kutatás során fogalmazódnak meg. A kutatás elválaszthatatlan a tereptől és a kutató személyétől, azaz a résztvevő megfigyelést nem lehet másra bízni, sem pedig másutt végezni. Egy településkutatás elején a kutató jellemzően résztvevő megfigyeléssel indulhat útjára: nem ismeri a települést, nem sokat mondanak a „háttérinformációk”, fel kell fedeznie ezt a mikrovilágot.

Az interjú – a legszabadabb értelmezésben – egy egyszerű beszélgetést jelent, amely abban különbözik a hétköznapi beszélgetéseinktől, hogy a kapott információt egy kutatás során hasznosítani szeretnénk. A különböző kérdések megválaszolására különböző interjútechnikák alakultak ki. Az interjúk többek közt strukturáltságukban is különbözhetnek egymástól. *Strukturálatlan* interjúban nem irányítjuk a megkérdezettet, többnyire csak egy-egy indító kérdést teszünk fel, majd hagyjuk, hogy válaszadónk a maga ritmusában, a saját szempontjai szerinti csoportosításban válaszoljon. Ilyen interjúknál általában épp az a fontos információ, hogy mik a csoportosítás szempontjai, vagy milyen nyelvezetet

¹ Kolumbusz *útinaaplója* (1941) 1991. Budapest: Akadémiai Kiadó. Szerb Antal fordítása.

58 TELEPÜLÉSKUTATÁS

használnak helyben a kérdés tárgyalására, ezért nem jó közbeszúrássokkal, visszakerdezésekkel irányítani partnerünket. Jellemző, hogy egy kutatás elején, amikor még nem tudjuk pontosan, mire vagyunk kíváncsiak, strukturálatlan interjúkkal dolgozunk. Később, amikor már formálódik néhány kutatási kérdés, amit végig akarunk beszélni a partnereinkkel, egyre inkább *strukturált* interjút készítünk, azaz bizonyos kérdéscsoportokat előre megfogalmazunk és végigbeszélünk. Gyakran fontos lehet, hogy bizonyos kérdéseket több embernek szó szerint ugyanúgy tegyünk fel. Ilyen esetekben a kérdés nem tud idomulni a megkérdezett nyelvezetéhez, az interjú egy újabb szempont szerint válik „kvantitatívabbá”, az összehasonlíthatóság kedvéért a terephez idomulás előnyéről kell lemondanunk. Feltehetünk *nyílt* és *zárt kérdéseket*, azaz olyanokat, amelyekre elvben bármilyen válasz adható, vagy olyanokat, ahol csak néhány válaszlehetőség képzelhető el. Minél inkább strukturált az interjúvázlatunk, minél pontosabban fogalmazzuk meg előre a kérdéseinket, és ezek között minél több a zárt kérdés, annál kisebb lesz a kutató jelentősége az interjú során. Ha valamennyi kérdésünket papírra vetjük, és ahhoz is ragaszkodunk, hogy a kérdéseket pontosan ugyanabban a formában tegyük fel, akkor gyakorlatilag egy kérdőívet kaptunk.

Ha a *kérdőív* kérdései mindig ugyanabban a formában hangoznak el, akkor nem feltétlenül szükséges, hogy maga a kutató is ott legyen a terepen. Jellemző, hogy a kérdőíveket íróasztal mellett szerkesztik és íróasztal mellett is dolgozzák fel, a tereppel – azaz a megkérdezett személyekkel és környezetükkel – a kutató nem, csak kérdezőbiztosai találkoznak. A kérdőív tehát strukturált, kevésbé alkalmazkodik a terephez, viszont rövid idő alatt sok válaszadó megkérdezését teszi lehetővé a kutató személyes részvétele nélkül. A legtöbb módszertani kézikönyv a kérdőíves technikát kifejezetten kvantitatív adatgyűjtési módszernek tartja.

A *másodlagos adatelemzés* olyan adatbázisok értelmezését jelenti, amelyet nem az éppen folyó kutatás céljaira és időtartama alatt állítottak össze. Az adatok forrása általában valamilyen nagy adatbázis, településkutatás során jellemzően például a KSH, az RKK, vagy éppen a megyei önkormányzat az információgazda. Az adatbázisok beszerzése kétségkívül a terepre vonatkozó információk gyűjtésének leginkább kvantitatív módja. A település életének megismerésével foglalkozó kutató ilyenkor nemcsak azokkal nem fog találkozni, akikre az adatok vonatkoznak, de még azokkal sem, akik a kérdéseket megtervezték, illetve lekérdezték. Bár keveset lehet tudni az adatok gyűjtésének módjáról, feltehető, hogy minél nagyobb adatbázisról van szó, annál inkább strukturált volt az adatgyűjtés, viszont kevésbé terepspecifikus.

A kvalitatív és kvantitatív módszerek határát többnyire az interjú és a kérdőív között szokták meghúzni. Jelen kötet szemlélete szerint a kvalitatív és kvantitatív technikák között sehol sem húzható meg egyértelmű határvonal, az egyes módszerek inkább egy folytonos skálának képzelhetők el. Az egyes módszerek átfedésben is lehetnek, minden egyes technika tartalmazhat kvalitatív és kvantitatív elemeket. Egy kérdőív is lehet például terephez alkalmazkodó, rugalmas jellegű, míg egy strukturálatlan interjú alapján is módunk van nagy megbízhatóságú összehasonlítható adatokat felszínre hozni.

Megbízhatóság és érvényesség a szociológiában

A *megbízhatóság* fogalma a szociológiában és a statisztikatudományban arra utal, hogy mekkora valószínűséggel igaz az állítás, amit többnyire statisztikai adatelemzés eredményére támaszkodva jelentünk ki. Az *érvényesség* azt jelenti, hogy a kijelentés valóban a szóban forgó kérdésre vonatkozik-e. A szociológusok gyakran úgy gondolják, hogy a megbízhatóság és érvényesség között fordított arányosság áll fenn, és az egész kérdés az n -számmal, azaz a megkérdezett esetek számával függ össze. Ahogy a szakzsargonban gyakran megfogalmazzák, az n minél kisebb, a kutatás annál „mélyebb”, és fordítva, minél több embert kérdezőnk meg, annál nagyobb a megbízhatóság, de az érvényesség gyengülhet. Az érvényesség „gyengesége” azt jelenti, hogy például egy kérdőíves felmérés során ismerjük ugyan a kérdezett választ, de nem tudjuk, hogy milyen értelmezés és motiváció rejlik a válasz mögött.

A statisztikai adatgyűjtések kvalitatív kritikái azt hangsúlyozzák, hogy a közvélekedéssel ellentétben a kutatás érvényessége elsősorban nem a megkérdezettek számával, hanem az *operacionalizálás* időpontjával függ össze. A kvantitatív kutatások a legtöbb hibát nem az adatgyűjtés vagy az elemzés során követik el, hanem korábban, a kérdések megfogalmazásakor és a gyűjtendő adatok körének meghatározásakor. (Az operacionalizálással kapcsolatban lásd *keretes írást* a következő oldalon.)

Az operacionalizálás a kutatásnak azt a szakaszát jelenti, amikor mérési eljárásokat rendelünk egy kutatandó kérdéshez. A kvantitatív kutatások az operacionalizálás során arra törekednek, hogy a legtöbb adat szám jellegű, tehát mérhető és összehasonlítható legyen. A kvantifikálható mérőszámok jobbra indikátor szerepűek, azaz nem magára a vizsgálat tárgyára vonatkoznak, viszont árulkodnak róla. Például, ha egy településen az egészségügy fejlesztésére szeretnénk javaslatot tenni, akkor fontos lehet megismernünk a helyi dohányzási szokásokat. Ennek mérőszáma lehet például az 1000 főre jutó légzőszervi megbetegedések száma, vagy az arra a kérdésre adott válasz, hogy „Dohányzik-e Ön?”

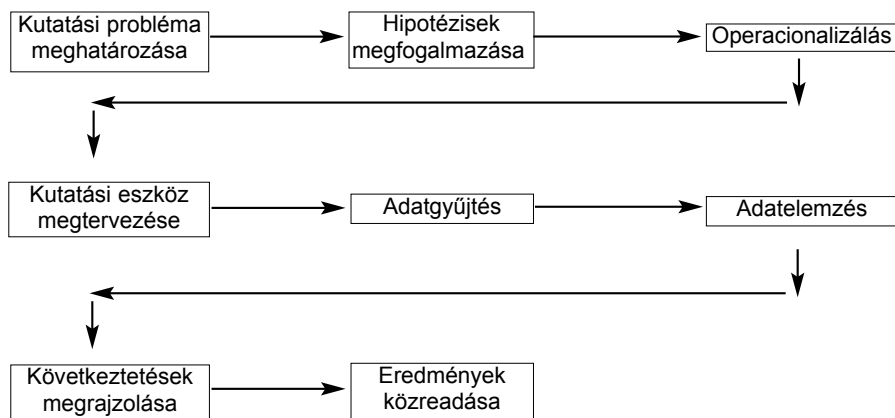
60 TELEPÜLÉSKUTATÁS

A kortárs hazai szociológiai és településfejlesztési gyakorlatban a kutatásokat előre megtervezik. Jellemző, hogy egy társadalmi vizsgálat megrendelésekor vagy egy kutatói ösztöndíj megpályázásánál a kutatótól részletes kutatási tervet várnak, sőt gyakran a várható végeredményt is meg kell jelölni. Egy „jól tervezett” kutatás nemcsak a fő kutatási kérdéseket fogalmazza meg „előre”, azaz a terepre való megérkezés előtt, hanem a hipotéziseket is, sőt elvégzi az operacionálizálást, azaz kitalálja, milyen mérőszámok alapján lehet majd tesztelni a hipotézist. A kutató általában statisztikai alapadatok ismeretében és kész kérdőívvel vagy interjúvázlattal érkezik a terepre. Ha nem így tesz, akkor jobbára felkészületlennek tartják.

Mikor válasszunk kutatási kérdést,
és mikor operacionálizáljunk?

James P. Spradley² meglátása szerint a társadalomtudományos kutatásokat általában lineáris folyamatként képzelik el, az etnográfiai gyakorlat viszont jobbára *ciklikus* mintát követ.

A lineáris kutatástervezésre a szerző McCord és McCord³ munkájából idéz egy sémát, amelyhez hasonlókkal egyébként szinte minden módszertani kézikönyvben találkozhatunk:

2.2. ábra. A társadalomkutatás lineáris tervezési folyamata

² Spradley, James P. 1980: *Participant Observation*. Wadsworth: Thompson Learning.

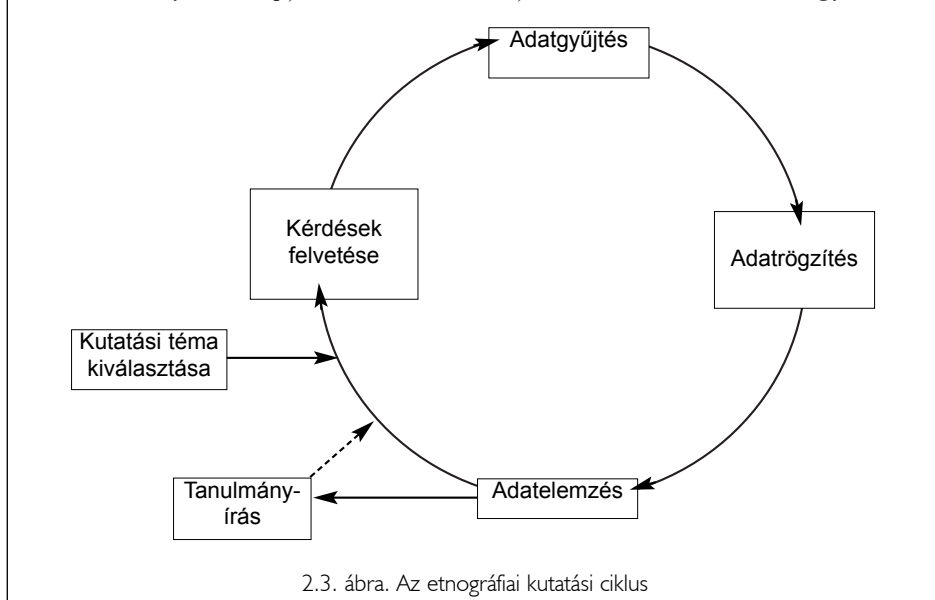
³ McCord, Joan és W. McCord 1958: The Effects of Paternal Role Model on Criminality. *Journal of Social Issues* 14: 3, 66–75.

Jelen írás hibának tartja, ha az operacionalizálást túl korán végzik el, azaz már akkor megtervezik a mérési eljárásokat és a mérőszámokat, mielőtt a kutató megismerné a terepet. A terep előzetes ismeretét számos érv indokolja. Ezek közül a legfontosabb, hogy a kutatási kérdés behatárolja a lehetséges válaszokat. Ha előre elhatározzuk, hogy mit szeretnénk kutatni, akkor eredményként nem kaphatunk ettől egészen eltérő felvetést. A jól strukturált, azaz célirányos kutatás bizonyos értelemben vak is, az érdeklődésébe nem tartozó információt akkor sem tudja feldolgozni, ha véletlenül felszínre bukkan.

Másik érv a túl korai operacionalizálás ellen, hogy a kutatási eredmények nem választhatók el a kulturális háttértől, amelyben megfogalmazták őket. Egy interjú, kérdőív esetében mind a kérdések, mind a válaszok csak a helyi kulturális kontextusban tekinthetők érvényesnek.

Spradley szerint ezzel szemben az etnográfiai (antropológiai, kvalitatív) jellegű kutatások többsége ciklikus sémát követ. A ciklikus sémában a kutatási terep és téma kiválasztása után következik a kutatási kérdések megfogalmazása, majd az adatgyűjtési szakasz, adatrögzítés és adatelemzés. Az elemzésekre támaszkodva következhet az eredmények megfogalmazása. Az eredmények alapján azonban

újabb kérdések merülnek fel bennünk. Az újabb kérdéseket a korábbinál nagyobb felkészültséggel, több tapasztalatra támaszkodva fogalmazhatjuk meg, ennek köszönhetően kutatásunk eredménye a korábbi ciklusnál nagyobb érvényességű lehet. Az új kérdések esetén újabb adatgyűjtés, rögzítés és elemzés és tanulmányírás következhet, amit alkalmasint egy még újabb ciklus követhet, és így tovább.

62 TELEPÜLÉSKUTATÁS

Ugyanazok a statisztikai adatok különböző kontextusban eltérő értelmezést kaphatnak. (Ezen a felismerésen alapul a kontextuális elemzés.) A statisztikai adatok érvényes kontextusa azonban nem kézenfekvő információ; többnyire csak terepismeret birtokában deríthető fel.

Fontos a bizalom kérdése. Mint erről az V. fejezetben bővebben lesz szó, utalunk arra, hogy a legtöbb bizalmas információ előcsalogatásához elsősorban meghitt viszonyra van szükség, ehhez pedig többek között időre, illetve a kutató személyes jelenlétére a terepen.

Egy terepen nem biztos, hogy minden adatgyűjtési technikát alkalmazhatunk, ennek lehetnek többek közt etikai vagy éppen érvényességi korlátjai. Fordítva, egy adatgyűjtési technika nem alkalmazható minden terepen. Előzetes terepismeret nélkül nem lehetünk biztosak abban, hogy az általunk választott módszer valóban megfelelő lesz.

Összefoglalva gondolatmenetünket, a helyben érvényes kérdések megismeréséhez és az adekvát módszerek kiválasztásához előzetes terepismerettel kell rendelkezniünk. Egy kutató a kutatása elején nem ismerheti fel a kutatás legfontosabbnak mutatózó kérdéseit, főleg nem tudhatja a hipotéziseit, és azt sem, hogy milyen adatok alapján fogja azokat tesztelni. A jó kutatási terv nem a kutatás elején, hanem egy későbbi szakaszban fogalmazható meg, egy, a helyi tudásra alapozott strukturálatlan adatgyűjtési fázis eredményeire támaszkodva. A kutatás tervezésének és az operacionalizálásnak egy későbbi időpontra, a kutatás közepére való időzítése egyébként elterjedt gyakorlat a kortárs szociológiában. Erre vonatkozóan a szöveggyűjteményben *Alan Bryman* könyvének kiválasztott fejezete számos példát mutat be.

Terepspecifikus jelleg és összehasonlíthatóság az antropológiában

A kulturális antropológiában a megbízhatóság és érvényesség kérdése nem foglalt el kitüntetett helyet, viszont egy hasonló probléma bukkan fel két másik elmentéppár kapcsán. Az egyik a *tervezett* versus *spontán*, a másik pedig a *terepspecifikus* versus *összehasonlító* kutatás ellentmondása. A fogalmak megértéséhez röviden be kell mutatni a hazai településfejlesztési gyakorlatban szinte ismeretlen antropológiai adatgyűjtési módszerek logikáját. Mindezeket a kérdéseket részletesen és árnyaltan mutatja be a szöveggyűjteményben a *Teresa San Román*-tól származó írás. A téma iránt mélyebben érdeklődők számára a kötet végén, az irodalmak között ajánlunk néhány összefoglaló antropológiatörténeti munkát.

Az antropológiai adatgyűjtés legfontosabb módszere, a résztvevő megfigyelés, teljes egészében a terephez alkalmazkodik. A kutató felé elvárás, hogy

amennyire lehet, illeszkedjen be a helyi társadalomba, annak egy tagjaként vegyen részt a helyi közösség életében. A beilleszkedés személyes áldozatot kíván, ami miatt ezt a fajta munkát csak szívvel és odaadással lehet végezni. Ez sok hazai településfejlesztő szakember számára meglepő, hiszen egy szociológiai jellegű felmérés esetében ez a fajta azonosulás nem elvárás. A kutató azonosulása a kutatott közösséggel különböző mértékű lehet, de az mindenképpen elmondható, hogy az antropológus hajlamos elfeledkezni arról, hogy a vizsgált terepen kívül is van élet. Sokszor legszívesebben csak olyan kérdésekkel foglalkozna, melyek helyben érdekesek, akkor is, ha az eredmények éppen terep-specifikus jellegük miatt tágabb kontextusban nem értelmezhetők.

A kulturális antropológia a XX. század elején az emberi kultúra különböző megnyilvánulási formáinak összehasonlító tudományaként határozta meg önmagát. Bár azóta a diszciplína több jelentős változáson ment keresztül, jelen kötet egyszerűsített, első olvasatnak szánt leírásakor maradjunk meg ennél a definíciónál. Az antropológia mint tudomány számára a kulcs az összehasonlíthatóság: az egyedi terepmunkák során megfigyelt esetekből együttesen, az összekapcsolható elemek révén rajzolható meg az a kép, ami többé-kevésbé teljesnek (holisztikusnak) tekinthető.

Egy hasonlattal élve, képzeljük el, hogy száz kutatót küldünk egy sötét erdőbe egy-egy reflektorral felszerelve, azzal a feladattal, hogy reggelre írják meg, milyen az erdő. Valamennyi kutató elhelyezi a reflektort valahol, és leírja, amit lát. A leírások között lesz olyan, amely így hangzik: „Az erdő három gombából áll, amelyek páfrányok alatt nőnek. Időnként éjjeli bogarak repülnek el fölöttük.” Egy másik talán így szól: „Az erdő magas lombkoronából áll, amelyhez néhány fatörzs tartozik. Az egyik fatörzsen odú található, ahonnan időnként egy bagoly repül ki és be, amely pockokkal a szájában érkezik és anélkül távozik.” A leírások önmagukban elégtelenek lennének az erdő megragadására, ám feltehetjük, hogy ha mind a száz leírást sikerül egymás mellé tenni, akkor valóban egy meglehetősen sokszínű, a valóságot jól megközelítő képet kapunk az éjszakai erdőről, amelyben lesz gomba, páfrány, fák, baglyok stb.

Az antropológiai kutatások számára az összehasonlíthatóság kulcselem. Az egyedi, terephez igazodó kutatások során is meg kell teremteni a kapcsolódási pontokat, azaz bizonyos kutatási kérdések vizsgálatakor és az adatgyűjtési technikák kiválasztásakor a kutatóknak nem csak a terephez, de a többi kutatóhoz, végső soron az antropológiai irodalomhoz is alkalmazkodniuk kell. Az összehasonlítás igénye miatt az antropológiai kutatás nem lehet tökéletesen a terephez igazodó, ilyen értelemben „kvalitatív” jellegű; kérdésfelvetéseiben a tereptől idegen, más kutatásokban felmerült kérdéseket is vizsgálnia kell.

64 TELEPÜLÉSKUTATÁS

Ezzel a kérdéssel rokon a spontán vagy tervezett kutatás problémája is: az antropológusok legszívesebben terephez tökéletesen illeszkedő kutatást végeznének, ami módszertani rugalmasságot feltételez, hiszen a megfelelő adatgyűjtési technika is csak terepismeret alapján választható ki. Mivel azonban a kutatásból előbb-utóbb tanulmányt kell készíteni, a kutatónak adatokat kell gyűjtenie, köztük olyanokat is, amelyek megteremtik az összehasonlíthatóságot más kutatásokkal. Megfelelő mennyiségű és minőségű adat gyűjtése csak tervezett adatgyűjtés keretében lehetséges, ami megint távolabb viszi a kutatót a kezdeti, tisztán kvalitatív alapállástól.

Kvalitatív és kvantitatív technikák: egymásutániség és mellérendeltség

A megbízhatóság és érvényesség, illetve a terepspecifikus vagy összehasonlító jelleg közötti látszólagos ellentmondás a szöveggyűjteménybe válogatott szerző, *Teresa San Román* útmutatása szerint úgy oldható fel, ha a terepmunkát két szakaszra osztjuk.

Az első szakasz legfontosabb eredménye a kutató és a megismerésre váró közeg egymáshoz való közeledése. A szakasz végére a kutató érezze azt, hogy egy nyelvet beszél az ott élő emberekkel, és sikerült több bizalmas kapcsolatot kialakítania. A kutatónak nyitott szemmel és az új dolgokra nyitott szemlélettel kell járnia a terepen. Ha van is előzetes ismerete a helyszínről (pl. a szakirodalom vagy statisztikai adatok tanulmányozása révén), elsősorban nem ebből, hanem saját tapasztalataiból és benyomásaiból kell kiindulnia. Igyekezzen megtanulni a terep nyelvezetét, hogy a helyi kérdéseket a helyben megszokott módon tudja megbeszélni. Az adatgyűjtésnek ez a szakasza alapvetően strukturálatlan adatgyűjtést jelent, amelynek jellemző módszere a résztvevő megfigyelés, a strukturálatlan interjú. Az első szakasz végén érdemes egy ideig eltávolodni a tereptől, és újra kívülállóként gondolkodni. Ezalatt letisztulnak a tapasztalatok, és össze lehet állítani egy listát a fontos kutatási kérdésekről. Ez lehet a másodlagos adatgyűjtés, szakirodalom-olvasás időszaka, és egyben a hipotézisek megfogalmazásának és az operacionalizálás végrehajtásának ideje is.

A kutatás második szakaszában a cél az adatok megszerzése, amellyel az első szakasz végén felvetett kutatási kérdések megválaszolhatók. Ez a fázis egy tervezett kutatási szakasz. Jellemzően strukturált interjúkkal, kérdőívekkel és statisztikai adatok feldolgozásával dolgozunk, de a kvantitatív eredmények ellenőrzésére illetve értelmezésére ekkor is alapvetően kvalitatív megközelítéseket, például fókuszcsoporthoz kell használnunk. A korábbi terepismeretnek köszönhetően a kutatás illeszkedik a terep adottságaihoz, a helyi kontextushoz, de már csak korlátozottan rugalmas, azaz a kutatási tervtől ekkor már nem cél-

szerű eltérni. A szakasz végén jön el az ideje, hogy ütköztessük a hipotéziseket a valósággal, és leíró-értelmező értékelést adjunk.

Szöveggyűjteményünk másik szövege (*Alan Bryman* tollából) azt emeli ki, hogy a kvalitatív és kvantitatív módszerek kölcsönösen egészítik ki egymást. A kvalitatív módszerek például segíthetik a probléma beazonosítását, illetve a különböző skálák és indikátorok meghatározását, ötletet adhatnak útelemzés-modellek alkotásához, illetve segíthetnek az eredmények értelmezésében. Ugyanakkor a kvalitatív módszerek alapján kialakult, jól megalapozott sejtésekre vonatkozóan csak kvantitatív adatgyűjtés eredményeképp lehet megfelelő megbízhatóságú kijelentést tenni. Bryman kiemeli, hogy a kvalitatív kutatók gyakran éreznek késztetést, hogy eredményeiket (hibásan) olyan kifejezésekkel írják le, mint „többsnyire”, „általában” vagy „többségükben”. Amikor egy kérdés kapcsán fontos lenne tudni, hogy a helyi társadalom „többségében” és „általában” milyen tulajdonságokkal vagy véleménnyel rendelkezik, akkor az egyetlen helyes eljárás, ha ezt kvantitatív módon megmérjük.

A különböző technikák nemcsak egymás mellett használhatók – olyan hibrid technikák is léteznek, amelyek ötvözik a kvalitatív és kvantitatív elemeket. Bryman is hoz példát olyan résztvevő megfigyelésre, amelynek eredményeit kvantitatív módon, adatsűrítő eljárásokkal lehetett feldolgozni. Az V. fejezetben arra próbálunk receptet adni, hogy miként lehet a kérdőívezést, illetve a statisztikai adatgyűjtést is hibrid, *terepközeli* módon végezni, ami a rutinszerű kérdőívezésnél kvalitatívabb jellegűvé teszi az adatgyűjtést, és növelheti az érvényességet.

A kvantitatív és kvalitatív módszerek egyenértékűsége nem jelenti azt, hogy bármely kérdés kapcsán bármely adatgyűjtési technika egyformán jól alkalmazható volna. Egy technika választásakor sok szempontot kell mérlegelni, és valószínű, hogy mindig csak egy módszer a leginkább célravezető.

A hazai településfejlesztési gyakorlatban az adatgyűjtés egyik jellemző formája a kérdőív – az interjúsorozat és a statisztikai adatbázisok begyűjtése mellett. Jelen írás szerzője arra hívja fel a figyelmet, hogy a kérdőív nem egy általánosan használható technika. Alapvető hiba lenne, ha reprezentatív kérdőíves felmérés segítségével igyekeznénk részletes képet alkotni egy településről. Egy kérdőív nem tud puhatólózni, nem képes kitapogatni a helyi kontextust. Ez egy robosztus módszer, amely arra és csak arra a kérdésre tud választ kapni, amelyre tervezték. A kérdőív a kutatás során olyan, mint egy traktor a kertészetben: sok kézi erőt takaríthat meg, és növeli a hatékonyságot, de ha nem az előre kijelölt úton halad, óriási kárt tud okozni. A kérdőív nem használható például kreatív

66 TELEPÜLÉSKUTATÁS

ötletek vagy érzelmi töltésű vélemények gyűjtésére. Ha minden lehetséges összefüggésre kérdést szerkesztünk, eredményként egy nagy és nehézkes kérdőívet kapunk, amelynek hosszadalmas kérdezése elfárasztja a válaszadót, bizalmatlanságot szül, megbízhatatlan válaszokat eredményez, és nehezíti az adatok feldolgozását. A jó kérdőív pontosan definiált adatokra kérdez rá, ezért kevés, többségében zárt kérdésből áll, melyeket a helyiek számára érthető nyelven fogalmaztak meg. Az ettől eltérő, általános jellegű kérdéseket kvalitatív módszerekkel érdemes körüljárni. Egy korrekt módon végzett kvalitatív adatgyűjtés nagyon sok kérdésre tud választ adni kérdőív használata nélkül is.

Idézzük fel a példát az éjszakai erdő antropológiai kutatásáról. Valószínű, hogy az összehasonlítható mélyfúrások módszere alkalmas a leginkább arra, hogy részletes képet alkosson az erdőről, amelyben nem tűnnek el a részletek. Egy ilyen kutatás eredményeképp releváns kérdéseket tudunk megfogalmazni, nem tudunk azonban megbízható választ adni arra, hogy (például) tölgyes vagy bükkös erdőről van-e szó. Arra is kvalitatív adatgyűjtésnek kell választ adnia, hogy ez egyáltalán fontos kérdés-e. Amennyiben viszont a kérdés fontosnak bizonyul, elkerülhetetlen egy kvantitatív szakasz, amely az erdőben található fák fajtáira szűkítené a kutatást, és egy reprezentatív minta alapján jó megbízhatóságú válasszal szolgálna.

Az alkalmazott terepkutatás menete

A szöveggyűjteményben található mindkét írás a tudományos célú kutatások tapasztalatai alapján fogalmazta meg tapasztalatait és javaslatait. Az alkalmazott terepkutatások során azonban sok dolog másként alakul, mint a tudományos kutatások során. A legfontosabb talán az idődimenzió: míg egy antropológiai terepmunkát jellemzően három-négy, egy szociológiai kutatást legalább egy-két évre terveznek, addig egy települési vagy térségi társadalmi szaktanulmányt néhány hónap alatt kell összeállítani. Települési koncepciók esetében a tervezési időtartam ugyan egy év is lehet, ám mivel a települések sokszor egy időben adják ki a megbízást a koncepció és a szerkezeti terv elkészítésére, a társadalomkutatónak, ha azt szeretné, hogy javaslatait figyelembe vegyék, célszerű megelőznie a szerkezeti terven dolgozó munkatársakat, és már két-három hónapon belül körvonalaznia elképzeléseit.

A többnyire az állami szektorhoz köthető tudományos kutatásokkal szemben az alkalmazott kutatások költségvetési korlátja kemény, a kutatás költségeit jobbra a minimumra akarják szorítani.

További különbség, hogy a megbízó részéről kifejezett igény merül fel bizonyos kérdések vizsgálatára, sőt olykor bizonyos módszertan követésére is.

Jelen tanulmány szerzője gyakorlati szakember is, aki önkormányzati tanácsadó cégnél szerzett tapasztalatai alapján kijelentheti, hogy az adekvát módszertan követése nem jelent több költséget vagy időt, mint a rutinszerű felmérések. Az adekvát adatgyűjtési technikák meghatározása összetett dolog, a terep sajátosságain és a kutatás céljain kívül az időbeni és anyagi korlátokat is figyelembe kell venni. Anélkül, hogy mindezeket a szempontokat számba vennénk, a továbbiakban ismertetünk egy 13+1 pontból álló javasolt „menetrendet” a kutatás folytatására. Hangsúlyozzuk: ahogy nincs két egyforma terep, úgy nincs két egyforma kutatás sem. A „menetrend” ezért nem egy követendő lépéssort, hanem a javasolt adatgyűjtési és feldolgozási szakaszok egy lehetséges forgatókönyvét jelenti, amelytől azonban minden egyes kutatás során el lehet, és többnyire el is kell térni.

A terepkutatás lehetséges menetrendje

1. terepbejárás;
2. önkormányzati interjúsorozat;
3. virilis interjúsorozat;
4. KSH- és önkormányzati adatok elemzése;
5. kistérségi interjúsorozat;
6. mentális térkép szerkesztése;
7. fókuszcsoport: kulcskérdés, véleményháló;
8. kérdőíves reprezentatív adatfelvétel;
9. előzetes javaslatok;
10. javaslatok monitoringja fókuszcsoporttal;
11. javaslat konfliktuskezelésre;
12. interpretáció (tanulmány elkészítése);
13. a végrehajtás monitoringja;
- +1: prezentáció.

A továbbiakban az egyes pontok leírása következik.

68 TELEPÜLÉSKUTATÁS

1. Terepbejárás

Egy település vagy térség társadalmi szaktanulmányának elkészítésére vállalkozó kutató kezdetben nem ismeri a terepet. Hasznos, ha a kutatás megkezdésekor először bejárja a vidéket, a települést, akár térkép nélkül is, és itt-ott beszélget az emberekkel. Fontos, hogy az embernek legyen egy képe a térségről, amikor interjúzni kezd, nehogy beszélgetőpartnerei megmosolyogják tájékozatlanságáért.

2. Önkormányzati interjúsorozat

Általában javasolt a megbízó térségi vagy települési önkormányzat tagjait egy interjúsorozat keretében felkeresni. Véleményük kiemelten fontos, hiszen a helyi közösség tagjai a választáson éppen azzal a bizalommal ruházták fel őket, hogy képviseljék a körzet lakosainak érdekeit. Célszerű, ha az interjúsorozat struktúrálatlan, ám az időközben elhangzott kérdéseket a többiektől is kérdezzük meg. Ezáltal az interjúvázlatunk egyre inkább strukturált lesz. A polgármesterrel többször is készíthetünk interjút.

3. Virilis interjúsorozat

A századfordulóról ránk maradt szóval *virilis*nek nevezzük a legtöbb helyi adót fizető gazdasági egységeket, polgárokat. A virilis épp azzal, hogy vállalkozása adóját helyben fizeti, és nem feltétlenül a legelőnyösebb helyszínen, kifejezte lokálpatrióta voltát. A velük folytatott interjúsorozatnak elsősorban a tervezett beruházásokra és a helyi gazdaság kérdéseire érdemes fókuszálnia. A virilisek, ezek a cselekvőképes, nagy befolyással és érdekérvényesítő képességgel bíró és lakóhelyük iránt elkötelezett emberek többnyire erőteljes elképzelésekkel rendelkeznek a település egészére vonatkozóan is, amit a tervezőnek gyakran érdemes figyelembe vennie.

4. KSH- és önkormányzati adatok elemzése

Néhány alapvetőnek tekintett statisztikai adat feldolgozása és bemutatása általában elvárás a társadalmi szaktanulmányokkal szemben. Ilyenek például az alapvető demográfiai adatok, ingatlanpiaci jelzőszámok, a helyi gazdaság főbb mutatói. Ezek egy része helyben is begyűjthető, a többi a megyei KSH-tól vagy más adatbázisból megszerezhető. Az interjúsorozat során is felszínre kerülhet olyan vélekedés, aminek érdemes utánajárni statisztikai adatok alapján.

5. Kistérségi interjúsorozat

Mind az önkormányzatok, mind a helyi gazdaság szereplői részéről felmerülhetnek olyan projektötletek, amelyek települések közötti hálózat kiépítésével valósíthatók meg eredményesen. Ezek vizsgálatához elengedhetetlen a potenciális partnertelepülések szándékainak megkérdezése. Ez általában a helyi jegyző

vagy szakintézmény vezetőjének interjú megkeresését jelenti. Sokat tanulhatunk a már meglévő együttműködések hálózatainak feltérképezéséből is.

6. Mentális térkép szerkesztése

A helyi lakosságnak a környezetéről alkotott képét speciális interjútechnikával, illetve azt kiegészítő kérdőíves felméréssel ismerhetjük meg. A mentálistérkép-szerkesztés a kutatás bármely időszakában alkalmazható, de többnyire a kutatás legelején kell összeállítani, egyrészt azért, mert könnyen gyűjthető információ (mindenki szívesen idegenvezető a saját háza táján), másrészt pedig mert az eredmények jól hasznosíthatók a kutatás további szakaszaiban.

7. Fókuszcsoport: kulcskérdés, véleménybáló

Amikor az interjúsorozatok eredményeképp már kialakulóban vannak az elképzeléseink a helyben fontos kérdésekről, akkor érdemes ezeket több fókuszcsoportban is végigbeszélni. A fókuszcsoportos vizsgálat alkalmas a legfontosabb kérdések kiszűrésére és a véleménykülönbségek, valamint az érdekellentétek feltárására.

8. Kérdőíves reprezentatív adatfelvétel

A korábbi „puha” módszerek révén kiszűrt legfontosabb kérdésekre vonatkozóan gyakran már csak az a kérdés, hogy a lakosság többsége miként vélekedik, vagy milyen tulajdonságokkal rendelkezik. Ezen kérdések megválaszolására a reprezentatív kérdőíves adatfelvétel a leginkább alkalmas. Általában igaz, hogy a telefonos kérdőívezés könnyebben kivitelezhető, a hazai telefonálási szokások gyors változásai miatt ezek reprezentativitása gyakran megkérdőjelezhető. Mivel a lakcímbeljelentések sem feltétlenül követik az élet ritmusát, a legbiztosabb módszer napjainkban talán a visszatérés a kérdőívezés hőskorába, és bekopogtatni minden n-edik otthonba.

9. Előzetes javaslatok

A felmérés eredményeképpen már tudnunk kell a kutatási kérdéseinket és a válaszokat is. A megbízás értelmében azonban jobbra javaslatokat kell megfogalmaznunk. A javaslatnak egyszerűnek kell lennie, ezért nem tükrözheti a maga teljességében a helyi társadalom komplexitását. Bár a kutatási dokumentációban módunk van a javaslat mögött álló szempontokat részletesebben is bemutatni, a javaslat megfogalmazása mégis a kutató felelőssége marad.

70 TELEPÜLÉSKUTATÁS**10. Javaslatok monitoringja fókuszcsoportos vizsgálattal**

Az alkalmazott kutatás során az idő rövidsége miatt a kutató nem bízhat abban, hogy megtanul a terepen élők fejével gondolkodni. Elkerülhetetlen, hogy egy újabb vizsgálattal ellenőrizze, javaslatairól mit gondolnak a helyben élő emberek. A fókuszcsoportos vizsgálat a monitoring egyik alkalmas eszköze lehet.

11. Javaslat konfliktuskezelésre

Nagyon ritkán lehet olyan javaslatot megfogalmazni, amely minden társadalmi csoportnak egyaránt kedvező. A monitoring során választ kell találni arra, hogy a kedvezőtlen helyzetbe került csoportokat milyen módon lehet kompenzálni. Fontos, hogy a kompenzáció és a konfliktuskezelés a vizsgálat és a javaslat részét képezze.

12. Interpretáció (tanulmány elkészítése)

A hazai gyakorlatban a kutatás végeztével a tervezők két hibát szoktak elkövetni. Egyrészt hiba feltételezni, hogy amit tudnak, azt le is tudják írni. Másrészt pedig nem megalapozott azt remélni, hogy amit leírtak, azt mások hozzájuk hasonlóan fogják értelmezni. Jelen kötet az antropológiai kutatásokból ismert *interpretáció*, azaz tolmácsolás fontosságára hívja fel a figyelmet. E szerint a megközelítés szerint a terep és a kutató világa más nyelven beszél, más nyelven fogalmazza meg a kérdéseit. A kutatónak komolyan kell vennie a „fordítói” munkát, azaz hogy miként tudja úgy megfogalmazni tereptapasztalatait, hogy az eredeti jelentésből minél kevesebbet veszítsen. Ehhez hasonlóan a megbízó is más nyelvet beszél, mint mi, és a javaslatainkat akkor érti meg tökéletesen, ha az ő nyelvén sikerül azokat megfogalmaznunk.

13. A végrehajtás monitoringja

A tanulmány elkészültével jobbra véget ér a megbízás. Ám éppen azért, mert a javaslatokat nem feltétlenül értelmezi egyformán a kutató és a megbízó, egyfajta morális kötelesség a tanulmány sorsának, a javaslatok vitájának figyelemmel kísérése és a végrehajtás monitoringja.

+1: Prezentáció

Jellemző, hogy a kutatót felkéri a kutatási eredmények prezentációjára lakossági fórumon, képviselőtestületi ülésen.